

П.Дэлгэржаргал, П.Мягмар,

МОНГОЛЫН ТҮҮХ Х

**Сурах бичгийн даалгаврын
хариулт**

**Улаанбаатар хот
2017 он**

I БҮЛЭГ. МОНГОЛЫН ӨВӨГ ТҮҮХ (800 000 ЖИЛИЙН ӨМНӨ-НТӨ IV ЗУУН)

1. Палеолит, мезолит: Олзворлох, түүвэрлэх аж ахуйн үе

Монгол нутаг дахь эртний хүмүүсийн ул мөр

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Нарийн голын хөндийн чулуун зэвсгийг байгалийн хагадас чулуунаас хэрхэн ялгаж таних вэ?

Эрдэмтэд Баянхонгор аймгийн Баян-Овоо сумын Нарийн голын хөндийд дархны газар бүхий доод палеолитын суурингаас Монголын хэмгийн эртний чулуун зэвсгийг олсон байна. Энэ чулуун зэвсгийг 800 мянган жилийн өмнө хийсэн тул нэлээд болхи, байгалийн хагадас чулуунаас ялгахад хэцүү ажээ. Гэвч эртний хүн уг зэвсгийг зориудаар үйлдсэн байна. Юуны өмнө, судлаачид уг чулуун зэвсгийг дархны газар бүхий суурингаас олсон. Иймээс тэнд чулуу хагалж цуулж, зэвсэг хийж байсан ул мөр үлдсэн ажээ. Мөн зэвсэг урласан чулуунд ганц удаа хагарсан бус, харин нэг талаас нь зориуд олон дахин эмтэлж цуулсан ул мөр байна. Хэрэв байгалийн чулуу санамсаргүй хагарсан бол ингэж тодорхой чиглэлд давтан цуулсан ормууд үлдэхгүй юм. Энэ нь түүнийг байгалийн хагадас чулуунаас ялгаж өгч байна. Эцэст нь Нарийн голын хөндийн чулуун зэвсгийн засаагүй тал нь гарт барихад эвтэйхэн харагдаж байна. Чулуун зэвсгийн дархан зэвсэг хийсэн чулууны наг талыг зориуд засалгүй үлдээсэн бөгөөд энэ нь зэвсэг хийхээс өмнө гарт барихад эвтэйхэн чулуу сонгож авсантай холбоотой. Нарийн голын чулуун зэвсгийг эртний хүн хийсэн болохыг гарт барихад эвтэйхэн чулууны сонголт, олдсон газрын онцлог, давтан цуулалт харуулж байна.

2. Цагаан агуйн чулуун зэвсгийн хийц Нарийн голын зэвсгээс юугаараа ялгаатай байна вэ? Тэдгээрийн ялгаанаас бид юу ойлгож болох вэ?

Цагаан агуйн чулуун зэвсэг цаг хугацааны хувьд Нарийн голынхоос хожуу үеийнх юм. Энэ нь дараах шинжүүдээр Нарийн голын чулуун зэвсгээс ялгаатай байна. Цагаан агуй ба Нарийн голын зэвсгүүдийг өөр төрлийн чулуугаар хийжээ. Нарийн голын зэвсгийг саарал мөлгөр хайрган чулуугаар хийсэн бол Цагаан агуйн зэвсгийг хүрэндүү өнгөтэй чулуугаар хийсэн байна. Тэрхүү чулууг том чулуунаас цуулж авсан байж болох юм. Цагаан агуйн зэвсгийн чулууг зориуд гонзгой хэлбэртэй болгон зассан бөгөөд бүх талаас нь цуулж, зассан байна. Иймээс түүнийг урлахад Нарийн голын зэвсгээс илүү их ажиллагаа оржээ. Цагаан агуйн зэвсэг нь Нарийн голын зэвсгээс илүү хурц ирмэгтэй бөгөөд түүний дээд хэсэгт бариул гарган засжээ. Иймээс уг чулуун зэвсэг нь Нарийн голын зэвсгээс олон зориулалттай, хэрэглэхэд илүү үр дүнтэй, барихад илүү эвтэйхэн харагдаж байна. Цагаан агуй ба Нарийн голын чулуун зэвсгүүдийн эдгээр ялгаанууд нь доод палеолитын эхэн үед ч чулуун зэвсгийн материал, хийц сайжирч байсан бөгөөд Цагаан агуйн зэвсгийг илүү олон зориулалтаар ашиглах боломжтой байсныг харуулж байна.

ГАЗРЫН ЗУРАГ ДЭЭР АЖИЛЛААРАЙ

1. Монголын доод палеолитын бууцууд хаагуур тархсан байна вэ? Тархалтын бүсийг тогтооно уу.

Зургаас ажвал доод палеолитын бууцууд Монгол орны төв хэсэгт, мөн урд хил, баруун хягзаар орчмоор байна. Тэдгээр бууцууд үндсэндээ говь, хээрийн бүсэд тархжээ. Харин уулархаг хангайн бүсэд доод палеолитын бууцууд байхгүй байна.

2. Хэрэв бүсийг тогтоосон бол тархалт яагаад энэ бүсэд байгааг тайлбарлаарай.

Доод палеолитын бууцууд Монгол орны говь, хээрийн бүсэд тархсан нь эртний уур амьсгал, газар зүйн нөхцөлтэй холбоотой юм. Доод палеолитын үед Монгол нутагт плейстоцений уур амьсгал ноёлж байжээ. Тэр үед Монгол нутгийн уулархаг хангайн бүс нь мөсөнд хучигдсан бөгөөд хүйтэн, харин говь хээрийн бүс нь зөөлөн уур амьсгалтай, навчит болон шилмүүст ойтой байсан. Иймд доод палеолитын үед говь хээрийн бүс нь эртний хүн амьдрахад тохиромжтой байжээ. Харин хангайн уулархаг бүс мөстэй, сэрүүн байсан учраас эртний хүмүүс тэнд суурьших боломжгүй байсан ажээ.

ТҮҮХЧЛЭН БОДООРОЙ

- Монгол нутагт 800 000 жилээс өмнө эртний хүмүүс суурьшсан байх боломжтой юу? Хариултаа тайлбарлаарай.

Монгол нутагт 800 000 жилээс өмнө эртний хүмүүс суурьшсан байх боломжтой юм. 1940-өөд онд судлаачид 20 000 жилийн өмнө Монгол нутагт эртний хүмүүс анх суурьшсан гэж үзэж байсан боловч 1970-аад онд манай орны нутагт эртний хүмүүс 250 000-300 000 жилийн өмнө амьдарч байсныг мэджээ. Тэгвэл үүний дараа судлаачид Баянхонгор аймгийн Баян-Овоо сумын Нарийн голын хөндийд малтлага хийж, 800 000 жилийн өмнөх үеийн чулуун зэвсэг олсон байна. Эндээс үзэхэд эрдэмтэд Монгол нутагт судалгаагаа өргөжүүлэх тусам илүү ихийг мэдэж, эртний чулуун зэвсэг илрүүлж байжээ. Харин Монгол нутаг уудам учраас бидэнд судалж мэдээгүй зүйл их үлдсэн байна. Цаашид судалгааг үргэлжлүүлбэл илүү эртний чулуун зэвсгүүд илрүүлэн олж, Монгол нутагт 800 000 жилээс өмнө эртний хүмүүс амьдарч байсныг батлах боломжтой билээ.

Аж ахуй, багаж зэвсгийн хийцэд гарсан дэвшил

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Чулуун зэвсгүүдийн аль нь үлдэц, аль нь цуулдсан зэвсэг вэ? Зэвсэг тус бүрийг нэрлэнэ үү.

№	Үлдэц, цуулдас эсэх	Чулуун зэвсгийн нэршил
1.	Цуулдас	Ялтсан хутга
2.	Үлдэц	Гилбэр (гар сүх)
3.	Цуулдас	Хянгар
4.	Үлдэц	Хайрган зэвсэг
5.	Цуулдас	Үзүүр мäs

2. Чулуун зэвсгүүдийг палеолитын үеүдийн дагуу эрэмбэлж, аж ахуйн ямар зориулалтаар ашиглаж байсныг зэвсэг тус бүрээр тайлбарлаарай.

Палеолитын үеүд	Чулуун зэвсгүүд	Аж ахуйн зориулалт
Доод	4. Хайрган зэвсэг, 2. Гилбэр (гар сүх),	Хайрган зэвсгийг ургамлын үндэс ухах, цохих, юм хугачих, хэрчихэд ашиглаж байсан. Гилбэр буюу гар сүхээр амьтны арьс хуулах, мах огтлох, зүсэх, яс хугачих, мод зорох, цохих, үндэс ухах, яс хугачиж байжээ.
Дунд	5. Үзүүр мэс	Үзүүр мэсийг ишинд бэхэлж жад хийж, ан хийхэд ашиглаж байсан.
Дээд	1. Ялтсан хутга, 3. Нарийн хийцтэй хянгар	Ялтсан хутаг нь өмнөх үеийн зэвсгүүдийг бодвол огтолж, зүсэх үйлд илүү хурц байсан. Түүнийг нарийн үйл шаардсан огтлох зүсэх ажилд ашиглаж байсан. Нарийн хийцтэй хянгарыг огтлох, хусах ажилд ашиглаж байсан.

ТҮҮХЧЛЭН БОДООРОЙ

- Тэгвэл, дунд палеолитын үед эмэгтэйчүүд ямар ажил хийж байсан бэ? Тэдний хөдөлмөр аж ахуйд ямар хувь нэмэр оруулсан болохыг таамаглал дэвшүүлэн ярилцаарай.

Дунд палеолитын үед эртний хүмүүс жад зэрэг зүймэл зэвсгээр ан хийдэг болжээ. Ан гөрөө нь эрчүүдийн ажил болсон байна. Үүнээс шалтгаалан эрэгтэй, эмэгтэйчүүдийн хооронд хөдөлмөрийн хуваарь үүссэн байж болох юм. Эрчүүд ан хийж, хүнсний хангамжийг нэмэгдүүлсэн нь аж ахуйд чухал байжээ. Тэгвэл, дунд палеолитын үеэс эмэгтэйчүүд хүнсний ургамал, үр жимс түүвэрлэх ажлыг дагнан эрхэлдэг болсон байж болох юм. Энэ нь эрчүүд гөрөөний олзгүй үед хоол хүнсний чухал хангамж болох ёстой байлаа. Мөн тэд эрчүүдийг анд явсан хойгуур гал манах, хүүхдээ асрах чухал ажлыг хариуцан хийх болсон байна.

Эртний шүтлэг, урлагийн үүсэл

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Хойд Цэнхэрийн агуйд ямар амьтдыг дүрсэлсэн байна вэ? Тэдгээр амьтад Монгол нутагт амьдарч байсан уу?

Хойд Цэнхэрийн агуйд гөрөөс (оронго), зэрлэг үхэр, тэмээн хяруул, хавтгай, арслан заан дүрсэлсэн байна. Хавтгайг эс тооцвол тэдгээр амьтад Монголд одоо амьдардаггүй билээ. Тэдгээрээс оронго гөрөөс, тэмээн хяруул өнөөгийн чийглэг, дулаан тивийн улсуудын нутагт амьдарч байна. Гэвч Монгол орон палеолитын үед өнөөгийнх шиг хуурай, эрс тэс уур

амьсгалтай байгаагүг гэдгийг тэр үеийн плейстоценийн уур амьсгалын онцлогоос мэдэж болно. Дээд палеолитын үед Монгол нутаг чийглэг, зөөлөн уур амьсгалтай байсан бөгөөд оронго гөрөөс, зэрлэг үхэр, тэмээн хяруул, хавтгай, арслан заан зэрэг амьтад амьдрах нөхцөл бүрдсэн байжээ. Хойд Цэнхэрийн агуйн ан амьдын зураг нь өөрөө дээд палеолитын үед Монгол орон чийглэг, зөөлөн уур амьсгалтай байсны гэрч юм.

2. Эртний хүмүүс Хойд Цэнхэрийн агуйд ямар зорилгоор зураг зурсныг тайлбарлана уу.

Хойд Цэнхэрийн агуйд гөрөөс, зэрлэг үхэр, тэмээн хяруул, хавтгай, арслан заан зэрэг амьдыг дүрсэлжээ. Дээд палеолитын хүмүүс итгэл үнэмшлээ илэрхийлэх буюу ямар нэг утга санааг бэлгэдэж тэдгээр амьдыг зурсан байна. Хүмүүс байгаль эхийг бишрэн шүтэж амьтдыг зурсан байж болох юм. Гэхдээ зургаас үзвэл, дээд палеолитын хүмүүс тэдгээр амьтдыг өөрсдийн бэлгэдэл шүтээн болгон биширдэг байв уу, эсвэл ан гөрөөний олз арвин байхыг байгаль эхээс гуйн бэлгэдэж зурав уу гэсэн асуулт урган гарч байна. Хүмүүс тухайн үед далдын хүчийг амьтнаар бэлгэдэж шүтсэн байж болох юм. Гэвч Хойд Цэнхэрийн агуйд зурсан амьтад махыг нь хүнсэнд хэрэглэж, арьс, яс зэрэг түүхий эдээр нь аж ахуйн хэрэгцээ хангадаг байсан гөрөөс, зэрлэг үхэр, тэмээн хяруул, хавтгай, арслан заан бөгөөд хүмүүс тэдгээр амьтдыг өөрсдийн бэлгэдэл шүтээн болгож байсан нь эргэлзээтэй. Иймээс дээд палеолитын хүмүүс ан гөрөөний олз арвин байхыг байгаль эхээс гуйн бэлгэдэж, тэдгээр амьтдыг зурсан байх үндэстэй билээ.

3. Хойд Цэнхэрийн агуй ба Чандмань Хар үзүүрийн зургуудын ижил ба ялгаатай тал юу вэ?

Ховд аймгийн Буянт сумын Чандмань Хар үзүүрийн зурагт үхэр болон адуу шиг амьтад дүрсэлжээ. Энэ нь сэдвийн хувьд Хойд Цэнхэрийн агуйн зурагтай төстэй байна. Чандмань Хар үзүүрийн зураг нь Хойд Цэнхэрийн агуйнхтай адилаар ан гөрөөний олз арвин байхыг байгаль эхээс гуйн бэлгэдэж зурсан байж болох юм. Гэвч тайлбараас үзвэл, зургуудад дүслэлийн аргын ялгаа байна. Хойд Цэнхэрийн агуйн зургийг зосоор зурсан бол Чандмань Хар үзүүрийн зургийг хадыг хонхойлгон сийлж зурсан байна. Дээд палеолитын үед хадны зургийг өөр өөр аргаар буюу зосоор болон сийлж урладаг байжээ.

ТҮҮХЧЛЭН БОДООРОЙ

- *Хойд Цэнхэрийн агуйн хананд зурсан хийсвэр дүрсүүд ямар ямар санаа илэрхийлж байна вэ?*

Хойд Цэнхэрийн агуйд амьдын зэрэгцээ цэг, зураас гэх мэт тэмдгүүд дүрсэлжээ. Тэдгээрийн зарим нь ямар нэг амьтныг зурах гэж байгаад дутуу орхисон мэт харагдана. Гэвч тэмээн хяруулын дээр олон жижиг цэгүүдийг зориуд цувруулан дүрсэлсэн байна. Эдгээр цэгүүд ямар нэг утгыг илэрхийлсэн хийсвэр тэмдэг ажээ. Тэдгээрийг тэмээн хяруулын хүзүү, нуруун дээгүүр цувруулан дүрсэлсэн нь тухайн амьтантай холбоотойгоор ямар нэг утга санаа илэрхийлж байна. Үүгээр тэмээн уг хяруулыг олон тоотой болгон төлөөлүүлсэн байж болох юм. Энэ нь юмыг хялбарчлах хийсвэр сэтгэлгээний илрэл бөгөөд тэмээн хяруулыг олон дахин дүрслэхийн оронд цэгэн тэмдгээр төлөөлүүлжээ. Хойд Цэнхэрийн агуйд дүрсэлсэн жижиг цэг, зураас зэрэг дүрсүүд нь нэг амьтан зураад, түүнийгээ олон тоотой болгон илэрхийлж өсөж үржихийг бэлгэдсэн утгатай байж болох юм.

- *Юмсыг хийсвэрээр илэрхийлж сурсан нь хүмүүсийн оюун санааны амьдралд ямар нөлөө үзүүлсэн болохыг жишээ баримтад үндэслэн тайлбарлаарай.*

Монголын дээд палеолитын үеийн хадны зургуудад юмсыг хийсвэр тэмдгүүдээр илэрхийлдэг болжээ. Тухайлбал, Хойд Цэнхэрийн агуйд тэмээн хяруулын дээр олон жижиг цэг цувруулсан нь зориуд дүрсэлжээ. Үүгээр ан амьтдыг өсөж үржихийг бэлгэдсэн утгатай байж болно. Энэ нь дээд палеолитын хүмүүст юмсыг төлөөлүүлэх, бэлгэ тэмдгээр илэрхийлэх буюу хялбарчлах хийсвэр сэтгэлгээ хөгжиж байсныг харуулж байна. Хийсвэр сэтгэлгээ нь хүмүүсийн төсөөлөх, юмсын харилцан хамаарал, утга учрыг эрэлхийлэх, шинэ санаа олох чадварыг хөгжүүлсэн байна. Өнөөгийн бидний бичиг үсэг, хөгжмийн нот, шинжлэх ухааны хичээлүүдийн томъёо зэрэг олон юмс нь хүмүүс юмсыг хийсвэрээр илэрхийлж сурсны үр дүн юм. Тухайлбал, эдгээрийн үр дүнд өнөөгийн хүмүүс машин техник бүтээж, шинэ санаа хөгжүүлж, аялгуу сайхан хөгжим зохиож байна.

2. Неолитын хувьсгал: Үйлдвэрлэх аж ахуйн үе

Үйлдвэрлэх аж ахуй үүссэн нь

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Неолитын үеийн багаж зэвсгүүдийг ямар зориулалтаар ашиглаж байсан бэ? Тус бүрээр нэрлэж, үндэслэл гарган тайлбарлаарай.

№	Багаж зэвсгийн нэр	Зориулалт
1.	Чулуун сүх	Неолитын үед нарийн хийцтэй өнгөлгөөт чулуун сүхээр мод огтлох, мод засаж янзлах гэх мэт мужааны ажил хийж байсан. Неолитын хүмүүс чулуун сүхийг модоор эд урлах, модон багана, шалтай сууц барихад ашиглажээ. Сүх нь модон сууц бүхий суурин байгуулахад хэрэгцээтэй багаж зэвсэг байсан.
2.	Чулуун самбар, нухуур	Чулуун самбар, нухуураар үр тариа нухаж боловсруулах зориулалттай байсан.
3.	Зуулга иртэй хутга	Жижиг хурц чулуун ялтас суулгаж урласан зуулга иртэй ясан хутгыг юм огтолж, зүсэхэд ашиглаж байсан.
4.	Чулуун зэв	Чулуун зэв нь нум сумаар ан агнуур эрхэлж байсныг харуулж байна.
5.	Нэхүүрийн ясан зүү	Нэхүүрийн ясан зүүг үс, ноос ээрч, даавуу нэхэж, хувцас хийхэд хэрэглэж байсан.
6.	Сөрлүүрт ясан жад	Сөрлүүрт ясан жадаар загас агнаж байсан.

2. Дээрх багаж зэвсгүүд нь неолитын үеийн аж ахуйд ямар ямар дэвшил гарсныг харуулж байна вэ?

№	Багаж зэвсгийн нэр	Аж ахуйн дэвшил
1.	Чулуун сүх	Неолитын хүмүүс чулуун сүхийг модоор юм урлах, модон багана, шалтай сууц барихад ашиглажээ. Сүх

		нь Монгол нутагт хүмүүс неолитын үеэс модон сууц барьж амьдардаг болсныг харуулж байна.
2.	Чулуун самбар, нухуур	Чулуун самбар, нухуураар үр тариа нухаж боловсруулах зориулалттай байсан. Уг багаж нь неолитын үед Монгол нутагт газар тариалан үүссэн байсныг харуулдаг.
3.	Зуулга иртэй хутга	Жижиг хурц чулуун ялтасууд суулгаж хийсэн зуулга иртэй ясан хутга нь неолитын үед яс, чулуу, мод нарийн хийцтэй зүймэл боловсон багаж зэвсэг хийх болсныг харуулж байна.
4.	Чулуун зэв	Нум сумны чулуун зэв нь неолитын үед ан агнуур чухал үүрэгтэй байсныг харуулж байна.
5.	Нэхүүрийн ясан зүү	Нэхүүрийн ясан зүүг үс, ноос ээрч, даавуу нэхэж, хувцас хийхэд хэрэглэж байжээ. Энэ нь Монгол нутагт хүмүүс неолитын үеэс даавуу нэхэж, хувцас хийж өмсдөг болсныг баталж байна.
6.	Сөрлүүрт ясан жад	Сөрлүүрт ясан жад неолитын үеийн Монгол нутагт загас агнуур хөгжиж байсныг харуулж байна.

Неолитын үеийн амьдралын хэв маяг, гар урлал

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Неолитын үед нас барсан хүнийг яагаад эд зүйлсийн хамт оршуулдаг байсан талаар таамаглал дэвшүүлж ярилцаарай.

Неолитын үед нас барсан хүнийг эд зүйлсийн хамт оршуулдаг уламжлал тогтсон байжээ. Энэ нь хүний хойд нас, нөгөө ертөнцийн тухай итгэл үнэмшил бий болсонтой холбоотой юм. Неолитын хүмүүс хүнд хойд нас байдаг, хэн нэгэн нас бараад нөгөө ертөнцөд очдог гэдэгт итгэдэг байсан нь хүнийг нас барсны дараа газар нүх ухаж, хэрэгцээт эд зүйлсийн хамт оршуулсан булшнаас харагдаж байна. Мөн хүмүүс өөд болоочийг модон сууцныхаа шалан дор нүх ухаж оршуулсан нь түүний хойд насны амьдралтай ойр байх буюу хүнийг үхсний дараа ч түүнтэй нэг гэрт хамт байгааг давхар бэлгэдэж байж болох юм. Тамсагбулагийн суурингийн нэгэн сууцны шалан дор монголжуу төрхийн эмэгтэйг атийлган суулгаж, чулуун ир суулгасан ясан хутга, амьтны шүдээр хийсэн хүзүүний зүүлт, гоёлын сувс дагалдуулж оршуулсан нь хойд насандаа хэрэглэх эд зүйлс дагалдуулж байсны жишээ мөн.

2. Дорнод аймгийн хэд хэдэн газраас илэрсэн булинуудад хүмүүсийг ижил зан үйлийн дагуу оршуулжээ. Үүнээс ямар дүгнэлт хийж болох вэ? Дүгнэлтээ тайлбарлаарай.

Дорнод аймгийн нутгаас хүнийг атийлган суулгаж оршуулсан хэд хэдэн булш олджээ. Зургаас харвал булшы нүхний хэлбэр, хэмжээ, хүнээ байрлуулсан байдал нь цөм ижил байна. Мөн булшнуудад чулуун ир суулгасан ясан хутга, амьтны шүдээр хийсэн хүзүүний зүүлт, гоёлын сувс дагалдуулсан нь ижил байна. Эдгээр булш нэг дор бус, хэд хэдэн өөр газраас олджээ. Эндээс дорнод Монголын энэ бүс нутагт ижил зан заншил, ижил итгэл үнэмшилтэй хүмүүс суурьшин амьдарч байсан гэсэн дүгнэлт хийж байна. Өөр өөр газруудаас олдсон хэрнээ ижил

зан үйл бүхий оршуулгууд нь тухайн бүс нутагт тархсан хүмүүс зан заншил, итгэл үнэмшлээрээ нэгдмэл болж байсны илрэл юм. Тэд өөрийн гэсэн соёлтой овог аймаг байжээ.

3. Бусад булшнуудтай харьцуулахад Норовлин уулын булшинд илүү олон эд зүйлс байжээ. Уг булшинд оршуулсан хүний нийгмийн байр суурь бусдаас дээгүүр байсан гэж үзэж болох уу?

Норовлин уулын булш бусад булшнуудаас илүү олон эд зүйлстэй байжээ. Энэ булшнаас 3000 гаруй сувс, хүний нүүр сийлсэн чулуун онго, ясан бугуйвч олдсон ажээ. Харин бусад булшнаас ийм олон сувс, чулуун онго олдоогүй. Гэхдээ чулуун онго зэргийг эс тооцвол Норовлин уулын булшны ихэнх эд зүйлс бусад булшныхтай төстэй байна. Тухайлбал, Норовлингийн булшнаас чулуун ир шигтгэсэн ясан хутга, амьтны шүд хэлхсэн хүзүүний зүүлт, гоёлын сувс олдсон бол Тамсагбулагийн сууринд тэдгээртэй ижил эд зүйлс бүгд байсан ажээ. Норовлингийн булшны чулуун онго нь уг булшинд оршуулсан хүн бөө байсны илрэл байж болох юм. Гэхдээ неолитын үед бөө нар бусад хүмүүсээс дээгүүр байр суурьтай байсан гэж үзэхэд хэцүү ажээ. Өөрөөр хэлбэл, тухайн үед бөө нар бусдаас илүү эрх мэдэлтэй байсныг тэдгээр булшнуудын эд зүйлсээр нотлох боломжгүй байна.

3. Хүрлийн үе, түрүү төмрийн үе: Нүүдлийн иргэншил

Нүүдлийн мал аж ахуйн үүсэл

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Нүүдлийн иргэншилд адууг хэрхэн ашиглаж байсан бэ? Хадны зургуудад үндэслэн тайлбарлаарай.

Нүүдлийн иргэншилд адууг тэргэнд хөллөж, унаж ашиглахын зэрэгцээ ашиг шимийг нь авч байжээ. Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын Шивээт хайрханы зураг дээр хоёр адууг тэргэнд хоёр дугуйт хөнгөн тэргэнд хөллөн хэрэглэж байгааг дүрсэлсэн байна. Нүүдлийн иргэншилд тэргийг аж ахуй болон цэрэг дайны зориулалтаар ашиглаж байсан ажээ. Говь-Алтай аймгийн Баян-Уул сумын Ловонгийн нурууны зурагт хүн адуу унаж байгаагаар дүрсэлжээ. Ингэж дүрслэхдээ морины жолоог тод гарган харуулсан байна. Хүмүүс адууг унахдаа эмээл, хазаар, жолоо зэрэг тоног хэрэгсэл зохион бүтээж ашиглажээ. Сүхбаатар аймгийн Онгон сумын Бударын чулууны зурагт хүн адуу хөтөлж явж буйгаар харуулжээ. Энэ нь уг адууны ашиг шимийг ашиглах гэж буйтай холбоотой байж болох юм. Тэр үеийн адууг хүмүүс төхөөрч хүнсэнд хэрэглэхээс гадна арьс, дэл сүүлээр нь эдлэл хэрэгсэл, хувцас хийж, сүү болон бусад ашиг шимийг нь авч байжээ. Нүүдлийн иргэншилд адуу ийнхүү олон талын ач тусаа өгч, нүүдэлчдий амьдралыг тэтгэж байжээ.

2. Алтайн нуруунаас олдсон эрэгтэй хүний булшны эд зүйлс түрүү төмрийн үеийн аж амьдралын талаар бидэнд ямар мэдээлэл өгч байна вэ?

Алтайн нуруунаас олдсон, НТӨ IV-III зууны үеийн булшинд эрэгтэй хүнийг хонины ноос, тарваганы арьс хослуулан урласан нарийн хийцтэй дээл, шовгор малгай, төмөр чинжаал хутга, байлдааны зээтүү, махчин шувууны толгойтой домгийн амьтны модон дүрс, модон тэвштэй бог малын ууц, хоёр адуу, эмээл хазаар зэрэг морины иж бүрэн тоног хэрэгсэл дагалдуулан оршуулсан ажээ. Булшинд модон тэвштэй бог малын ууц, хоёр адуу, морины иж бүрэн тоног

хэрэгсэл байгаагаас үзвэл уг эрэгтэй нүүдлийн мал аж ахуй эрхэлдэг байжээ. Нүүдлийн мал аж ахуйд адуу чухал үүрэгтэй байсан. Тэр үеийн хүмүүс малын түүхий эд, ангийн арьсийг нарийн боловсруулж, дээл хувцас хийж өмсдөг байсан нь дээлнээс харагдаж байна. Булшинд төмөр чинжаал хутга, байлдааны зээтүү байгаагаас үзвэл тэр үеийн хүмүүс төмөр зэвсгээр тулалдаг байжээ. Тэд төмрийг өөрсдөө боловсруулдаг байсан. Төмөр чинжаал хутга, байлдааны зээтүү нь оршуулсан эрийн хэрэглэж байсан зэвсэг байж магадгүй. Булшнаас гарсан махчин амьтны модон дүрс тухайн үеийн хүмүүсийн шүтлэгийн эд зүйл болон хойд нас, нөгөө ертөнцийн бэлгэдэл байж болох юм. Дээрх булш нь НТӨ IV-III зууны үеийн Монгол нутагт амьдарч байсан хүмүүс нүүдлийн мал аж ахуй эрхэлж, ашиг шимийг нь хүртэж, малынхаа түүхий эдээр хувцас хийж, төмөр боловсруулан хэрэглэж байсныг харуулж байна. Энэ үеийн эрчүүд дайчин болдог байжээ.

3. Алтайн нуруунаас олдсон нүүдэлчин эрийн булшинд эд зүйлс, адуу дагалдуулсан нь ямар учиртай вэ?

Алтайн нуруунаас олдсон эрэгтэйн булшинд эд зүйлс, адуу дагалдуулсан нь тухайн үеийн нүүдэлчдийн шүтлэг, хойд насны илтгэл үнэмшилтэй холбоотой. Энэ үеийн хүмүүс хүн нас бараад нөгөө ертөнцөд очдог гэдэгт илтгэдэг байжээ. Зургаас харвал эрэгтэйг оршуулахдаа булшны нүхийг модоор доторлож, тохижуулсан байна. Түүнийг оршуулахдаа хувцас, багаж хэрэгсэл, хоол хүнс болох модон тэвштэй бог малын ууц дагалдуулжээ. Эдгээр нь хойд насандаа хэрэглэх хувцас, эд хэрэглэл, хоол хүнс юм. Булшинд хоёр адууг эмээл, хазаар зэрэг морины иж бүрэн тоног хэрэгсэлтэй оршуулсан нь хойд насандаа хэрэглэх унаа ажээ. Уг булш НТӨ IV-III зууны үеийн нүүдэлчид хүнийг нас барахад нь хойд насандаа хэрэглэх эд зүйлсийг нь дагалдуулж, нөгөө ертөнцөд дутагдах зүйлгүй амьдрахыг бэлгэдэж байсныг харуулж байна.

ТҮҮХЧЛЭН БОДООРОЙ

- *Адуу нүүдлийн иргэнийлд ямар ач холбогдолтой байсныг Сурвалж 1, 2 болон өмнөх мэдлэгт тулгуурлан тайлбарлаарай.*

Хүрэл, түрүү төмрийн үед Монгол нутгийн нүүдэлчид адууг уналга эдэлгээнд ашигласан юм. Адууг эдэлгээнд ашиглахдаа тэргэнд хөллөж, унадаг байжээ. Мөн нүүдэлчид адууны мах, сүү зэрэг ашиг шимийг өргөнөөр ашиглаж хэрэгцээгээ хангаж байсан. Нүүдэлчид тэрэг, хазаар, тохом, эмээл зэрэг морины тоног хэрэгслийг зохион бүтээж хэрэглэсэн нь хөдөлмөрийн багаж зэвсгийн хөгжилд гарсан ололт байв. Нүүдэлчид адууг тээвэрт ашиглах болсноор хол газар аялдаг болж, ан гөрөөний олзоо нэмэгдүүлэх, алс нутгийн хүмүүстэй арилжаа хийх боломжтой болсон. Энэ нь нүүдэлчдийн аж ахуйг тэтгэхэд ихээхэн тустай байжээ. Нүүдэлчид адууг тээвэрт ашиглах болсноор тэрэгт болон морьт цэрэгтэй болсон. Энэ нь нүүдэлчдийг хүчирхэгжүүлсэн байна.

Эртний нүүдэлчдийн нийгэм, соёлын хөгжилт

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Буган хөшөөгөөр юуг дүрслэн харуулсан байна вэ?

Буган хөшөө нь цэрэг дайчныг дүрсэлсэн хөшөө юм. Үүнийг буган хөшөөний хэлбэр болоод түүн дээр сийлсэн хэд хэдэн зүйлийн зураг дүрсүүдээс тайлж болно. Буга сийлсэн нэг хөшөөний дээд хэсэгт хүний толгой дүрсэлсэн боловч бусад хөшөөнд хүний толгойн дүрс үгүй байна. Гэхдээ бүх буган хөшөөний дээд талд цагираг, түүний дор хоёр бүслүүр зураасыг зайтай дүрсэлжээ. Доод талын зураасанд саадагтай нум, чинжаал, байлдааны зээтүү болон үл мэдэгдэх дүрсүүд сийлжээ. Хоёр зураасны дээд талынх нь хүзүүний зүүлт буюу дээл хувцасны зах, харин доод талынх нь багаж зэвсэг агссан бүс болох нь мэдэгдэж байна. Саадагтай нум, чинжаал, байлдааны зээтүү дүрсэлснээс үзвэл энэ нь дайчны хөшөө ажээ. Хөшөөний толгойн хэсэгт буй дугуй дүрс чихний ээмэг шиг харагдаж байна. Хүний нүүр дүрслээгүй хөшөөнүүдийн дээд талын нүүрэн хэсэгт гурван зураас байгаа нь хүний нүүрийг төлөөлүүлсэн байж болох юм.

2. Эртний нүүдэлчид яагаад буган хөшөө урлаж, олноор босгох болов?

Монгол нутгаас 1200 орчим буган хөшөө олджээ. Буган хөшөө нь байлдааны зэвсэг болох саадагтай нум, чинжаал, зээтүү агссан дайчныг дүрслэн харуулсан байдаг. Энэ нь хүрэл, түрүү төмрийн үед цэрэг дайчид чухал үүрэгтэй болж, нийгэмд онцгой байр суурьтай болсны илрэл ажээ. Дайчны онцгой байр суурь овог аймгуудын хооронд зөрчил, дайн тулаан гарах болж, тэдэнд бусдын халдлагаас хамгаалах зайлшгүй хэрэгцээ шаардлага үүссэнтэй холбоотой. Мөн бусдыг уулгалан довтлохын тулд зэвсэгт дайчид хэрэгтэй байсан. Энэ нь нийгэмд цэргийнхэн чухал үүрэгтэй болж, тэдний дундаас удирдагчид төрөн гарахад болоход хүргэжээ. Иймээс буган хөшөөг нас барсан цэргийн удирдагчдын дурсгалд зориулан босгосон байна. Энэ нь хүрэл, түрүү төмрийн үеийн нийгэмд эрх мэдлийн ялгарал гарч байсныг харуулж байна. Үүнээс гадна буган хөшөө нь хүрэл, түрүү төмөр зэвсгийн үед Монгол нутагт хөшөө урлалын арга, техник эрчимтэй хөгжиж байсны илрэл юм.

3. Буган хөшөөнд дүрсэлсэн буга ямар утга санаа илэрхийлсэн байж болох вэ?

Буган хөшөө нь зэр зэвсэг агссан дайчны дурсгалд зориулагдсан болохоос гадна, түүн дээр нар, тэнгэр өөд олон буга цойлж буйг дүрслэн харуулсан байна. Энэ нь нэг талаар тухайн үеийн хүмүүсийн хувцасны хээ чимэглэл байж болох юм. Гэвч нөгөө талаар энэ нь тухайн үеийн хүмүүсийн шүтлэг бишрэл, домогтой холбоотой байх боломжтой. Хөшөөн дэх бугын дүрслэл нь хүрэл, түрүү төмрийн үеийн хүмүүс бугыг дээдэлж, онцгой амьтан хэмээн үзэж байсны илрэл байж болох юм. Ялангуяа бугыг нар өөд дүүлэн нисэж буй шувуу шиг дүрсэлсэн нь түүнийг нар, тэнгэртэй холбосон санаа ажээ. Хүрэл, түрүү төмрийн үеийн хүмүүс буган хөшөөг ямар нэг цэргийн удирдагчийн дурсгалд зориулан босгохдоо түүнийг буга хөлөглөн нар, тэнгэрийн ивээлд орсныг илэрхийлсэн байж болох юм.

ТҮҮХЧЛЭН БОДООРОЙ

Нүүдлийн ба суурин иргэншилт хүмүүсийн амьдралын хэв маягт ямар ялгаа гарсан бэ?

Монгол нутагт нүүдлийн иргэншил үүсэх үед түүний хөрш зэргэлдээ нутгуудад газар тариалан эрхлэгчдийн суурин иргэншил бий болсон. Нүүдэлчин ба суурин иргэншлийн аж амьдралд ихээхэн ялгаа байжээ. Монгол нутгийн нүүдэлчид хонь, ямаа, үхэр, адуу, тэмээ өсгөн үржүүлж, ашиг шимээр нь хэрэгцээгээ ханган амьдардаг байсан. Нүүдэлчид эрс тэс уур амьсгалтай нутгийн дөрвөн улиралд мал сүрэгтэйгээ бэлчээр сэлгэн нүүдэллэдэг байлаа.

Нүүдэлчид адуу, тэмээ зэрэг бод малыг уналга тээвэрт ашиглаж, хол газар аялдаг болсон ажээ. Морьтон нүүдэлчид ан гөрөө хийхдээ гарамгай байсан билээ. Монголоос өмнө зүгт дулаан уур амьсгалтай нутагт Хятадын суурин иргэншил байв. Энэ иргэншлийн хүмүүс хот тосгонд суурин амьдарч, газар тариалан эрхэлдэг байлаа.

Монгол нутагт нүүдлийн иргэншил үүссэнээр хүмүүсийн аж амьдралд ямар дэвшил гарсан бэ?

Монгол нутагт нүүдлийн иргэншил үүссэнээр хүмүүс нүүлдийн мал аж ахуйг голлон эрхэлж, малаас гарах бүтээгдэхүүн, ашиг шимээр аж ахуйн үндсэн хэрэгцээгээ хангах болсон. Нүүдэлчид таван хошуу малаас олон төрлийн ашиг шим хүртэж байв. Тэд малын мах, сүүг хүнсэнд хэрэглэж, малын арьс, ноос үсээр дулаан хувцас хийж өмсөж, эсгийгээр авсаархан гэр сууцаа бүрдэг байсан. Нүүдэлчид хүнсэндээ мах, сүү түлхүү хэрэглэж байсан нь тэднийг бие баялдрын хувьд чийрэг болгожээ. Тэд бод малыг уналга тээвэрт ашиглаж байснаас адуу онцгой үүрэгтэй байсан юм. Нүүдэлчид адууг уналгад ашигладаг болсноор мориор хол газар хурдан аялах, ан ав хийх боломжтой болсон. Тэд моринд хөллөх тэрэг хийж, эмээл, хазаар зэрэг адууны тоног хэрэгслүүдийг зохион бүтээсэн. Нүүдэлчид адууг тэргэнд хөллөж буюу эмээллэн унаж дайн тулаанд өргөн ашигласан байна. Энэ нь нүүдэлчдийн цэргийг ихээр хүчирхэгжүүлсэн. Мөн нүүдэлчид бод малыг уналга тээвэрт ашигладаг болсноор хол газарт аялж арилжаа хийх боломжтой болжээ.

МОНГОЛЫН ЭРТНИЙ УЛСУУД (НТӨ IV-XII ЗУУН)

1. ХҮННҮ ГҮРЭН

Нүүдэлчдийн анхны төр улсууд

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Сурвалж 1-д Дунхугийн “зан заншил, түшмэдийн цол нь Хүннүтэй адил” гэсэн нь ямар утга илэрхийлж байна вэ?

Сурвалж 1-д Дунхугийн “зан заншил, түшмэдийн цол нь Хүннүтэй адил” гэсэн нь тэдний соёл уламжлал, төрийн удирдах албан тушаалууд нь ижил байсныг илтгэж байна. Сурвалжид өгүүлснээр тэр үед Түмэн Хүннүгийн шаньюй байсан бөгөөд шаньюй нь төрийн тэргүүний цол байв. Харин сурвалжид Дунхугийн төрийн тэргүүний талаар бичээгүй байна. Дунхугийн түшмэдийн цол нь Хүннүтэй адил хэмээн өгүүлснээс үзвэл Дунхууд түшмэдээр дамжуулан улсыг захирдаг төрийн тэргүүн байсан ажээ. Дунхугийн зан заншил, түшмэдийн цол нь Хүннүтэй адил байсан тул төрийн тэргүүнийг нь Хүннүтэй адилаар шаньюй хэмээн нэрлэж байсан байж магадгүй билээ. Тэр цаг үед Дунху хүчирхэг байсан ажээ. Сурвалжид Дунху нь Хүннүтэй нэг зэрэг мандан гарсан бөгөөд нум сумт цэрэг 200 мянга гаруй буй гэснээс үзвэл Дунху нь Хүннү улстай нэгэн зэрэг байгуулагдан манджээ.

2. Сурвалж 2-т мэдээлснээр дунху нар Хүннүтэй хэрхэн харилцаж байсан бэ?

Дунху нар Хүннүгээс шаньюйн хайртай аргамаг хүлэг морийг, дараа нь хайртай хатнаа өгөхийг шаарджээ. Энэ нь Дунху хүчирхэг бөгөөд хөрш улс Хүннүтэй дээрэнгүй харьцаж байсныг илтгэж байна. Гэхдээ Хүннүгийн Модунь Дунхугийн шаардлагыг шууд эсэргүүцсэнгүй, зүүн, баруун вангаасаа хэрхэх талаар асуужээ. Хүннүгийн түшмэд “аргамаг хүлэг” нь Хүннүгийн эрдэнэ билээ, өгч болохгүй, “дунху нар ёсгүй байна, хатгалдан байлдъя хэмээн Дунхуг эсэргүүцэх санал гаргасан. Хүннүгийн түшмэдийн энэ хариултаас үзвэл Хүннү нь Дунхутай байлдах цэргийн хүчтэй байжээ. Гэхдээ Дунху нь Хүннүгээс илүү хүчирхэг байсан нь тэдний харилцааны өнгө аясаас мэдэгдэж байна.

3. Сурвалж 1, 2-ын мэдээнээс Дунху, Юэжийн талаар ямар дүгнэлт хийж болох вэ?

НТӨ V-IV зууны үед Монгол нутагт Хүннү, Дунху, Юэжи улсууд байгуулагдаад байжээ. Тэр үед Дунху, Юэжи нар хүчирхэгжин мандаж байжээ. Энэ талаар сурвалж 1-д Дунху хүчирхэгжин, Юэжи цэцэглэн мандаж байсан, Дунху нар “Хүннүтэй нэг зэрэг мандан гарсан бөгөөд нум сумт цэрэг 200 мянга гаруй буй. Зан заншил, түшмэдийн цол нь Хүннүтэй адил хэмээн бичсэн байна. Дунху нь олон цэрэгтэй, хүчирхэг бөгөөд Хүннүд шахалт үзүүлдэг байжээ. Энэ талаар Сурвалж 2-т дунху нар эхлээд Түмэн шаньюйн хайртай аргамаг хүлэг морийг, дараа нь хайртай хатнаа өгөхийг шаардахад Модунь зүүн, баруун вангаасаа асуув гэж өгүүлжээ. Энэ нь дунху нар Хүннүд дээрэнгүй хандаж байсны илрэл юм.

Хүннү гүрэн байгуулагдсан нь

ГАЗРЫН ЗУРАГ ДЭЭР АЖИЛЛААРАЙ

1. Газрын зургийг ажиглаад Хүннү гүрний нутаг дэвсгэр өнөөгийн ямар ямар улсын нутгийг багтааж байсныг нэрлэнэ үү.

Газрын зургаас харвал Хүннү гүрний хойд хил хязгаар Байгал нуурийн хойд эрэг байжээ. Энэ нь өнөөгийн ОХУ-ын Сибирийн нутаг дэвсгэр юм. Өмнө зүгт Хүннү нь Хятадтай хил залгаа байсан бөгөөд хоёр улс Цагаан хэрмээр хиллэж байжээ. Тэр үед Хятадын нутаг цагаан хэрмээс урагш байсан бөгөөд хэрмээс хойшхи өргөн уудам нутаг нь Хүннүгийн газар байсан. Хүннүгийн баруун хил нь өнөөгийн Казахстан, Киргизийн нутгуудыг хүрч байсан бол зүүн хилийн дотор өнөөгийн Хятадын Манжуур багтсан байжээ.

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Түмэн шаньюй Модунийг Юэжийн барьцаанд өгсөн учир шалтгааныг Сыма Цянь бүрэн тайлбарласан уу?

Сыма Цянь өөрийн “Түүхэн тэмдэглэл” бүтээлдээ Хүннүгийн Түмэн шаньюй өөрийн хайртай бага хатнаас нь хүү төрмөгц, том хүү Модунийг хаан ширээ залгамжлуулахгүйн тулд Юэжийн барьцаанд өгсөн хэмээн тайлбарлажээ. Гэвч Сыма Цянь Түмэн шаньюй Модунийг Юэжийн барьцаанд өгсөн учир шалтгааныг бүрэн тайлбарлаагүй байна.

Сыма Цянь Түмэн шаньюй Модунийг Юэжийн барьцаанд өгсөн тухайд “Түмэн шаньюй Модунь гэдэг ширээ залгамжлах хүүтэй байтал хайртай яньчжигас (хатнаас) нь отгон хүү төрсөн тул Модунийг зайлуулахаар Юэжи нарт барьцаанд өгчээ” хэмээн бичсэн байна. Түүний бичсэнээр, Модунь Юэжи нарт очмогц Түмэн юэжи нарыг довтлоход, тэд Модунийг хөнөөхөөр завдсан ажээ. Энэ үйл явдал НТӨ 209 онд Модунь Хүннүгийн шаньюй болохын өмнөхөн өрнөжээ.

Гэвч Сыма Цянь дээрх үйл явдалтай холбоотойгоор тухайн үеийн Хүннүгийн улс төрийн нөхцөл ямар байсныг өгүүлээгүй байна. Тухайн үед Хүннүгийн хөрш улс Юэжи, Дунху мандан хүчирхэгжиж, Дунху нь Хүннүд дээрэнгүй хандаж байсан. Гэтэл НТӨ 221 онд Хятадын ванлигуудыг нэгтгэсэн Цинь улс байгуулагдаж, умардыг дайлах бодлого явуулжээ. Цинь улс НТӨ 214 онд 100 000 цэргийн хүчээр Хүннүгийн өмнөд нутаг болох Ордосыг эзлэн авч, Хүннүг хүнд байдалд оруулсан ажээ. Үүнээс болж Түмэн шаньюй хөрш улс Юэжид буулт хийж, хүүгээ барьцаанд өгөхөөс өөр аргагүй болсон байна. Гэтэл тэр үед Түмэн шаньюйн хайртай бага хатнаас хүү төрсөн тул шаньюй бодлоо өөрчилж, ширээ залгамжлах ёстой том хүү Модунийг Юэжийн барьцаанд өгөхөөр шийдсэн байж болох юм.

2. Модунь яагаад төрийн эрхийг эцгээсээ булаан авах болов? Хэрэв Модунь төрийн эрхийг булаан аваагүй бол үйл явдал хэрхэн үргэлжлэх байсан бол?

НТӨ 209 онд Модунь төрийн эрхийг эцэг Түмэнгээс булаан авч, өөрөө шаньюй болжээ. Модунь нь Түмэн шаньюйгийн ширээг залгамжлах ёстой хан хүү байсан. Гэвч Түмэн шаньюй хайртай бага хатнаас нь хүү төрсөн тул Модунийг зайлуулахаар Юэжи нарт барьцаанд өгч, улмаар Юэжиг довтолжээ. Түмэнгийн энэ үйлдэл Модунийг эцгээ хөнөөн төрийн эрхийг булаан авахад хүргэсэн байж болох билээ. Гэвч Модунь төрийн эрхийг эцгээсээ булаан авах болсон шалтгаан нь зөвхөн хаан ширээнд суух биш, харин эцгийнхээ улс орныг удирдаж буй бодлогыг өөрчлөхөд байсан ажээ.

Модунийг шаньюй болохоос өмнө НТӨ 214 онд Хүннү Цинь улсад өмнөд нутаг Ордосоо алдаж, бусад хөрш улсууд нь хүчирхэгжин Хүннүд аюул учруулж байжээ. Гэтэл Түмэн шаньюй энэ үед хүнд алдаа гаргаж, ширээ залгамжлах ёстой том хүүгээ дайсан улсын барьцаанд явуулж, дөнгөж төрсөн нялх хүүхдийг өөрийн залгамжлагч болгохоор шийдсэн байна. Түмэн шаньюй бага хатныхаа ятгалгад автсан байж магадгүй ажээ. Иймд Модунь эцгээ улс орныг удирдах чадваргүй болохыг ойлгосон ба хөрш улсууд нь Хүннүд аюул учруулахаас урьтан сэргийлж, өөрөө шаньюй болохоор шийджээ. Модунь алсыг хардаг, зоригтой, шийдэмгий хүн байсан нь сайн морь хулгайлан Юэжигээс зугтаж амь гарсан, Түмэн шаньюй түүний эрэлхэг зоригтойг таашаан түмтийн дарга болгосноос харагдана. Модунь түмтийн дарга болоод ирээдүйд улс орноо удирдах бэлтгэлийг хангаж, албатууд нь түүний зарлиг тушаалыг дагахыг чандлан сахиулсан байна. Ингээд тэр төрийн эргэлт хийж, шаньюй болсон юм.

Хэрэв Модунь Хүннүгийн төрийн эрхийг булаан аваагүй бол Модуний амь нас төдийгүй Хүннү улсад аюул учрах байсан. Түмэн шаньюй Модунийг дайсан улсын барьцаанд өгөөд, дайсны гарт хөнөөлгөхөөр оролдсон талаар Сыма Цянь бичжээ. Гэвч Модунь самбаа гарган Юэжигээс зугтан улсдаа ирж, түмтийн дарга болсон. Модунь амь гарсан хэдий ч түүнийг хөнөөх хуйвалдаан дахин гарах магадлалтай байв. Хэрэв Модунь шаньюй болж чадалгүй, амиа алдсан бол хөрш улсууд нь Хүннүг довтлон мөхөөх аюул оршиж байлаа. Модунь энэ бүхнийг олж харж, Хүннүд аюул учруулж байсан хөрш улсуудаа дайлан эзэлж, Цинь улсад алдсан

нутгаа эргүүлэн авснаар улс орноо аварсан төдийгүй Хүннү улсыг хүчирэг эзэнт гүрэн болгон мандуулсан билээ.

ТҮҮХЧЛЭН БОДООРОЙ

1. Хүннү болон XIII зууны Монгол улсын төр, засаг захиргааны зохион байгуулалтыг харьцуулан үзээрэй.

Хүннүгийн төрийн тэргүүнийг шаньюй хэмээх бөгөөд түшмэдээр дамжуулан улсаа захирдаг байв. Хүннүгийн засаг захиргааны хамгийн том нэгж нь түмт байжээ. Модунь Хүннүгийн шаньюй болоод төрийн шинэтгэл хийж, бүх эрх мэдлийг өөрийн гарт төвлөрүүлж, дэг журам тогтоосон байна. Тэрээр Хүннү гүрний гүрнийг төв, баруун, зүүн гурван гарт хуваан захирч, хүн ам, засаг захиргааг аравтын тогтолцоогоор зохион байгуулж, нийт 24 түмт бүхий засаг захиргааны бүтэцтэй болжээ. Шаньюй 24 түмтийн даргыг өөрөө томилдог байв.

XIII зууны Монгол улсын төр, засаг захиргааны зохион байгуулалт Хүннүтэй ижил төстэй байсан. 1206 онд Чингис хаан улсаа Хүннүгийн Модунь шаньюйтай адилаар төв, баруун, зүүн гэсэн гурван түмэнд хуваан захирчээ. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалт аравтын тогтолцоонд суурилж байсан бөгөөд хамгийн том нэгж нь түмт байв. Хаан мянгат, түмтийн ноёдыг томилно.

2. Их Монгол улс, Монголын эзэнт гүрэн Хүннүгийн төр, засаг захиргааны зохион байгуулалтаас юу юуг өвлөн авсан байна вэ?

Их Монгол улс, Монголын эзэнт гүрэн Хүннүгийн төр, засаг захиргааны зохион байгуулалтаас аравтын тогтолцоо, улсаа гурван гарт хуваан захирах уламжлалыг өвлөн авсан байна. Ялангуяа, аравтын тогтолцоо нь нүүдэлчдийг удирдах маш сайн зохион байгуулалт байсан нь Их Монгол улс, Монгол гүрний түүхээс харагдаж байна. Цэрэг, иргэний хосолмол аравтын тогтолцоо нь 10 цэрэг эр гаргаж чадах өрхүүд нийлж аравт болж, аравт, зуут, мянгат, түмтийн шат бүрт 10 хүн захирах тогтолцоо юм. Аравтын тогтолцоо нь цэрэг байгуулах төдийгүй татвар хураах зэрэг иргэний хэргийг явуулахад тохиромжтой байжээ.

ГАЗРЫН ЗУРАГ ДЭЭР АЖИЛЛААРАЙ

1. Хүннүгийн булш хаагуур голлон тархсан байна вэ? Хүннүгийн язгууртны булшны тархалтыг тогтооно уу?

Газрын зургаас харвал, Хүннүгийн булш Монголын нутгаас гадна өнөөгийн ОХУ-ын Сибирийн өмнөд хэсгээр тархжээ. Гэхдээ Хүннүгийн ихэнх булш Монголын нутаг дэвсгэрт байна. Зурагт Хүннүгийн язгууртны 11 булш тэмдэглэгдсэнээс 7 нь Монголын нутагт, 4 нь ОХУ-ын нутагт байна. Монгол нутгаас илэрсэн Хүннүгийн булшнууд ихэвчлэн төв, хангайн бүсэд тархжээ. Мөн Монгол нутгаас олдсон Хүннүгийн 7 язгууртны булшнаас 6 нь төв, хангайн бүсэд, 1 нь баруун бүсэд байна.

2. Хүннүгийн археологийн дурсгал одоогийн Монгол улсын нутгаар төвлөрөн тархсан байгаа нь юуг илэрхийлж байна вэ? Учрыг тайлбарлаарай.

Хүннүгийн археологийн дурсгал Монгол улсын нутгаар төвлөрөн тархжээ. Энэ нь Хүннү гүрний голомт нутаг нь өнөөгийн Монгол мөн болохыг батлан харуулж байна. Ялангуяа, Хүннүгийн язгууртны ихэнх булш Монголд байгаа нь Хүннүгийн улс төрийн төв Монголд байсныг илтгэж байна. Хүннү улс Монгол нутагт төвлөрөн байгуулагдсан бөгөөд Модунь шаньюйн үед хүчирхэгжин гүрний шинжийг олж, харь улсуудыг эзлэн газар нутгаа өргөжүүлэн тэлсэн билээ.

Хүннү ба Евразийн бүс нутаг: Торгоны замын үүсэл

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Грек-Бактри, Ромын хийцтэй эдлэл яагаад Хүннүгийн булинаас олддог вэ?

Хүннүгийн язгууртны булнаас Грек-Бактри, Ромын хийцтэй эдлэл олдож байна. Төв аймгийн Борнуур сумын Ноён уулын булнаас Грек домгийн бурхад дүрсэлсэн мөнгөн эдлэл, Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумын Гол модны булнаас Ромын шилэн аяга олджээ. Маш уран хийцтэй эдгээр олдвор Хүннү гүрэн алс Ром хүрдэг торгоны замаар баруун зүгийн суурин иргэншилт орнуудтай харилцаатай байсны баримт юм. Хүннү нь Дорнод Туркестан, Дундад Азийн үлэмж нутгийг эрхшээлдээ оруулаад, Европ хүрдэг худалдааны замыг хянаж байжээ. Хүннү нар энэ замаар баруун зүгийн орнуудтай өргөн харилцаж, эдийн засаг, соёл, дипломатын харилцаа явуулж байсан бөгөөд энэ нь Хүннүг эдийн засгийн хувьд хүчирхэг, худалдаа нь дан ганц Хань улсаас хамааралгүй, улс төр, цэрэг стратегийн хувьд давуу болгосон байна.

2. Хань улсын Уди хаан Жан Цянийг ямар зорилгоор баруун зүгийн орнуудад илгээсэн гэж бодож байна вэ?

Хань улс НТӨ 198 онд байгуулсан “Энх ургийн гэрээ”-гээр Хүннүд их хэмжээний алба барьж байлаа. Хань улс Хүннүд их хэмжээний эд хөрөнгөөр алба барьж байгаад дургүй байсан боловч Хүннүгийн хүчин чадлаас эмээж байв. Гэвч Хань улсын Уди хаан “Энх ургийн гэрээ”-г мөрдөхөөс татгалзаж, Хүннүтэй дайтахаар шийдсэн ажээ. Тэр Хүннүг ялахын тулд холбоотон олохыг зорьсон байна. Энэ зорилгоор Уди хаан цэргийн дарга Жан Цянийг НТӨ 138 онд баруун зүгийн Юэжид элчээр илгээжээ.

3. Жан Цянь баруун зүгт аялаад өнөөгийн ямар газар орны тухай олж мэдээлсэн бэ?

Хань улсын элч Жан Цянь Юэжид хүрэх замдаа Хүннү нарт олзлогдон 10 жил Хүннүд хоригдсон байна. Гэвч тэр Хүннүгийн удирдагчдын итгэлийг олсны дараа оргож, өнөөгийн Дундад Азиар аялаад, НТӨ 126 онд Хань улсад эргэн ирж, тайлан мэдээгээ өгчээ. Сурвалж 5-д өгүүлснээр Жан Цянь Дундад Азиар аялаад, өмнө нь хятадуудын мэддэггүй байсан баруун зүгийн шинэ газар орны тухай олж мэдсэн байна. Тэр Хүннүгийн баруун өмнө, Хятадаас чанх баруунш 5000 км газарт Дундад Азийн Ферганы хөндий, тэндээс баруун тийш 1000-1500 км яваад Амударья голын хойно Их Юэжи хэмээх нүүдэлчид байгааг мэдээлжээ. Жан Цянь Дундад Азиас цааш өөр чухал газар орнууд байгааг дуулж мэдсэн байна. Тэр Дундад Азийн баруун талд Ираны нутаг, түүнээс баруунш Месопотами буюу Хоёр мөрний хөндий, алс зүүн өмнө Энэтхэг хэмээх улс байдгийг мэджээ. Жан Цянь Дундад Азид Хүннү нар шиг нүүдэлчид амьдрахаас гадна суурьшмал хүмүүс байгааг, тэд газар хагалж тутарга (цагаан будаа), улаан

буудай тариалж, усан үзмээр дарс хийдэг болохыг, тэдний баруун, зүүн өмнө зүгт дулаан, чийглэг уур амьсгалтай газар орнууд байгааг, Энэтхэгт хүмүүс нь заан унадаг зэргийг олж мэдсэн юм.

4. Жан Цяний аялал ямар үр дагавартай байсан бэ?

Жан Цяний аялал Хүннү, Хань улсуудын хооронд “Торгоны зам”-ын төлөөх тэмцлийг эхлүүлж, Хүннүд ихээхэн хохирол учруулжээ. Түүний олж ирсэн мэдээ хятадуудад маш чухал байв. Хүннү нар баруун зүгийн суурин орнуудтай харилцаатай байсан учраас эдийн засгийн хувьд хүчирхэг, худалдаа нь дан ганц Хань улсаас хамааралгүй, улс төр, цэрэг стратегийн хувьд давуу байсан ажээ. Жан Цяниас баруун зүгийн орнуудын талаар мэдээлэл авч, Хүннүгийн энэ байдлыг мэдсэн Уди хаан Хүннү ба баруун зүгийн улсуудын харилцааг таслах бодлого явуулж эхэлсэн бөгөөд хятадууд үүнийг “Хүннүгийн баруун гарыг тасдах бодлого” гэж нэрлэсэн байна. Сурвалж 5-д өгүүлснээр, Жан Цянийг эргэн ирсний дараа Хань улс баруун зүгийн орнуудад олон хүнтэй элч төлөөлөгчид илгээх болсон. Тэдгээр элч нарын хамгийн олон нь хэдэн зуу, хамгийн цөөн нь 100 гаруй хүнтэй байжээ.

Хань улс “Хүннүгийн баруун гарыг тасдах бодлого” явуулж, баруун зүгийн худалдааны замыг Хүннүгээс булаан авахын тулд их хөрөнгө, хүч зарцуулсан юм. НТӨ 121 онд Хань улсын гэнэтийн довтолгоонд Хүннү Ганьсугийн гудам нутгийг Хань улсад алдаж, хохирол үзжээ. Энэ үеэс Хань улс “Торгоны зам”-д ноёрхохын төлөө Хүннүтэй олон жилийн өрсөлдөөнийг эхлүүлсэн байна.

ГАЗРЫН ЗУРАГ ДЭЭР АЖИЛЛААРАЙ

1. Торгоны замын дагуух өнөөгийн улс орнууд, хотуудыг нэрлэнэ үү.

Торгоны зам нь Дорно, Өрнийг холбож байв. Энэ замаар худалдаа, соёлын харилцаа хөгжиж байсан юм. Газрын зурагт харуулснаар, Торгоны гол замын зүүн үзүүр нь Хятадын Лоян хот ажээ. Лоян хот нь Солонгосын хойг, Японыг торгоны замтай холбосон байна. Тус зам Лоян хотоос баруун тийш Чаньань хот, Шиньжяны Турфаны, Кашгар хотуудыг дайрч, Узбекистаны Самарканд хүрсэн байна. Торгоны зам Самаркандаас баруунш Ираны хотуудаар дайрч, Сирийн Дура-Европос хүрч, тэндээсээ Туркийн Истанбул хот (Константинополь), Италийн Ром хот, Египетийн Александрия хот руу салбарласан байна.

2. Хүннү, Хань улс хоёр яагаад “Торгоны зам”-д ноёрхлоо тогтоохын төлөө өрсөлдөн тэмцэлдэж байсан бэ?

“Торгоны зам”-д ноёрхлоо тогтоосон улс нь эдийн засаг, улс төр, цэрэг стратегийн хувьд маш ашигтай байв. Хүннү гүрэн энэ замд анх хяналтаа тогтоосноор баруун зүгийн суурин орнуудтай өргөн харилцаж, худалдаа, соёл, улс төрийн хувьд давуу байдлыг олж авчээ. Үүний ачаар Хүннү гүрэн эдийн засгийн хувьд хүчирхэг, худалдаа нь дан ганц Хань улсаас хамааралгүй, улс төр, цэрэг стратегийн хувьд давуу байсан юм. Хүннү нар энэ замыг хянаж байсан үед Хань улс Хүннүтэй дайтаад амжилт олж чадахгүй байсан билээ. Хань улс Жан Цяний аяллын дараа Хүннү хүчихэг байгаа нь Торгоны замтай холбоотой болохыг мэдсэний дараа тус замыг Хүннүгээс булаан хянаж, баруун зүгийн суурин орнуудтай харилцахын тулд Хүннүтэй өрсөлдсөн юм.

2. ХҮННҮГИЙН ДАРААХ УЛСУУД

Сяньбийн үе

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Сурвалж 1-ийн мэдээллээс Умард Вэй улсын олонх түшмэд яагаад Жужаныг довтлохыг эсэргүүцэнийг бүрэн мэдэж чадах уу?

Сурвалж 1-д Умард Вэй улсын олонх түшмэд 429 онд Жужаныг довтлохыг эсэргүүцсэн шалтгааныг бүрэн өгүүлээгүй байна. Сурвалж 1-д өгүүлснээр түшмэд Жужанд довтолбол жил, сар, оддын байрлал, зүг чиг билэггүй, дээдэст золгүй болно гэж хаанд айлтгажээ. Гэвч энэ нь Жужаныг довтлохыг эсэргүүцсэн шалтгааныг бүрэн өгүүлээгүй болохыг Сурвалж 2-оос мэдэж болно.

Сурвалж 2-г өгүүлснээр Умард Вэй улсын хаан Жужантай дайтахын тулд Цуй Хао гэгч түшмэлийг ирүүлж, бусад түшмэдтэй мэтгэлцэхийг тушаажээ. Хааны ордонд мэтгэлцээн болоход Жужаныг довтлохыг дэмжээгүй түшмэд алс хол Жужаныг эзэлсэн ч хэрэглэхээр юм үгүй, тариалан эрхлэшгүй, хүмүүс нь байнгийн суурьшилгүй, хөнгөн гавшгай, захирч жолоодоход бэрх гэж үздгээ хэлсэн байна. Харин Цуй Хао жужанчууд эртнээс Умард Вэйтэй тэрсэлддэг тул дагаар оруулах хэрэгтэй гэж сануулаад, говиос хойш өндөр сэрүүн, шумуул байхгүй, сайхан ус, өвстэй, умард зүгийн нутгийг бэлчээр, тариаланд ашиглаж болно гэж мэтгэжээ. Гэвч бусад түшмэд Умард Вэй улсад өмнө зүгээс өөр аюул тулгарч байгааг сануулсан. Тэд У улс (Хятадын төв, өмнөд хэсгийг эзлэн байсан Сун улс) өмнө талаас дээрэмдэх гэж байхыг үл хайхран умар зүг довтлон цэргээ мянга гаруй газар аваачих нь алдаа болно гэж үзжээ. Харин Цуй Хао “Тийм бус. Энэ жил Жужаныг устгахгүй бол өмнөд дээрэмчдээс хамгаалж чадахгүй” гэж өгүүлсэн байна.

Умард Вэй улсын ихэнх түшмэдэд Жужаныг довтлох саналыг дэмжээгүй нь юуны өмнө Жужаныг эзэлсэн ч хэрэглэхээр юм үгүй, тариалан эрхлэшгүй, хүмүүсийг нь захирахад бэрх гэж үзсэн, мөн өмнөдийн У улс Умард Вэй улсыг довтлох гэж байхад цэргээ хойд зүг Жужан руу илгээх нь алдаа болно хэмээн болгоомжилсноос болжээ.

2. Умард Вэй улсын Шизу хаан яагаад тэр жилдээ Жужаныг довтлохоор санаа шулуудсан бэ?

429 онд Умард Вэй улсын хаан Жужаныг довтлохоор зөвлөлдсөн боловч ихэнх түшмэд нь дэмжээгүй. Гэвч хаан тэр жилдээ Жужаныг довтлохоор санаа шулуудаж, Цуй Хао гэгч түшмэлийг ордонд ирүүлж, бусад түшмэдтэй мэтгэлцэхийг тушаасан ажээ. Тэрхүү мэтгэлцээнээс хааны санаархал юу байсан нь мэдэгдэж байна.

Цуй Хао эхлээд Умард Вэй улс Жужаныг эзлэн авах хэрэгтэй эсэхийг бусад түшмэдтэй хэлэлцэн мэтгэлцжээ. Олонх түшмэд алс холын Жужаныг эзлээд хэрэглэхээр юм үгүй, тариалан эрхлэшгүй, хүмүүсийг нь захирахад бэрх гэж хэлсэн боловч Цуй Хао тэдэнтэй санал нийлээгүй. Тэр “Жужанчууд эртнээс манай хилийн тэрслүү боол” гэж хэлжээ. Тэр үүгээр жужанчууд эртнээс Умард Вэйг довтолж байсныг хэлж байна. Иймээс Цуй Хао тэднийг дагуулж, номхотгох ёстой гэж үзсэн. Мөн Цуй Хао Жужаныг эзлээд хэрэглэхээр юм үгүй,

тариалан эрхлэшгүй биш юм, Жужаны нутаг бол өндөр сэрүүн, шумуул байхгүй, сайхан ус, өвстэй, бэлчээр, тариаланд ашиглаж болно гэжээ.

Тэр жил Умард Вэйд Жужанаас гадна өөр асуудал тулгараад байжээ. Өмнө зүгээс У улс Умард Вэйд довтлох гэж байсан хэмээн Сурвалж 2-г өгүүлсэн байна. Умард Вэй улсын ихэнх түшмэд алс хол Жужан руу цэргээ илгээснээр У улсын довтолгоонд өртөх эрсдэлтэй болохыг сануулжээ. Харин Цуй Хао бусад түшмэдээс өөр бодолтой байсан. Цуй Хао бусад түшмэдэд хариу болгож, “Энэ жил Жужаныг устгахгүй бол өмнөд дээрэмчдээс хамгаалж чадахгүй” гэж хэлсэн ажээ. Энэ нь эхлээд Жужаныг мөхөөж, дараа нь У улстай тэмцэх нь зөв гэсэн санаа ажээ.

Дээрх мэтгэлцээнээс үзвэл, Умард Вэй улсын хаан эртнээс Вэй улсыг довтолж байсан жужанчуудыг нэг мөр номхотгон дагуулах, Жужаны газар нутгийг бэлчээр, газар тариаланд ашиглах, өмнөдийн У улстай тэмцэхдээ эхлээд 429 онд Жужаныг устгахаар санаа шулуудсан байна.

3. Умард Вэй улс яагаад Жужан улсыг мөхөөхийг зорьж байсныг тайлбарлаарай.

Умард Вэй нь өнөөгийн Умард Хятад, Өвөр Монголын нутгийг эрхшээлдээ оруулсан сяньби угсааны улс байв. Умард Вэй өнөөгийн Монгол улсын нутгаар төвлөрөн байгуулагдсан, сяньби угсааны Жужан улстай дайсагнасан харилцаатай байсан бөгөөд Вэй улсын хаан Жужаныг мөхөөхийг зорьж байжээ. Энэ нь дараах шалтгаантай байсан.

Умард Вэйн түүхэн сурвалжид “Жужанчууд эртнээс манай хилийн тэрслүү боол” хэмээн бичжээ. Энэ нь Жужан улс Умард Вэйг эртнээс довтлон тэмцэж байсныг хэлж байна. Иймд Умард Вэй өрсөлдөгч улс Жужаныг номхотгон дарахыг зорьжээ. Вэй улс Жужаныг арга эв ба хүчийг хослуулан дагаар оруулахыг оролдож байсан. Сурвалжид бичсэнээр Умард Вэй улс Жужаны үр хүүхэд дагаар орж ирэхэд язгууртайд нь гүнж шагнаж, язгуургүйг нь жанжин түшмэл болгодог байв. Вэй улс Жужаныг эзэлж авахыг зорьж байсан бас нэг шалтгаан нь газар нутаг байсан. Жужаны нутаг нь өндөр, сэрүүн, шумуул байхгүй, сайхан ус, өвстэй ажээ. Вэй улсын түшмэлийн хэлснээр, Жужаныг эзэлж аваад сайхан ус, өвстэй нутгийг нь бэлчээр, тариаланд ашиглаж болох ажээ.

Умард Вэй Жужанаас өөр улсуудтай дайсагнаж байсан. Хятадын төв, өмнөд хэсгийг эзлэн байсан У улс Умард Вэйтэй тэмцэлдэж байжээ. Энэ нөхцөлд Умард Вэй улс өмнөд, умард талын аюулаас сэргийлэхийн тулд Жужаныг эхлээд устгахыг зорьж байсан ажээ. Эдгээр шалтгааны улмаас Умард Вэй түүхэндээ Жужантай олон удаа дайтсан боловч эзэлж авч чадаагүй билээ.

Түрэг, Уйгурын үеийн монголчууд, Хятан гүрэн

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Түрэг ба Татарын харилцааны талаар ямар дүгнэлт хийж болох вэ?

Түрэг угсааны улсуудын ноёрхлын үед Жужан аймгуудын ихэнх нь Түрэг, Уйгурын бүрэлдэхүүнд “Татар” нэрээр оршин байжээ. Тэднийг Түрэгийн үед “Гучин татар”, Уйгурын үед “Есөн татар” хэмээн нэрлэдэг байв. Түрэг, Татар нь дайсагнасан харилцаатай байжээ. Энэ

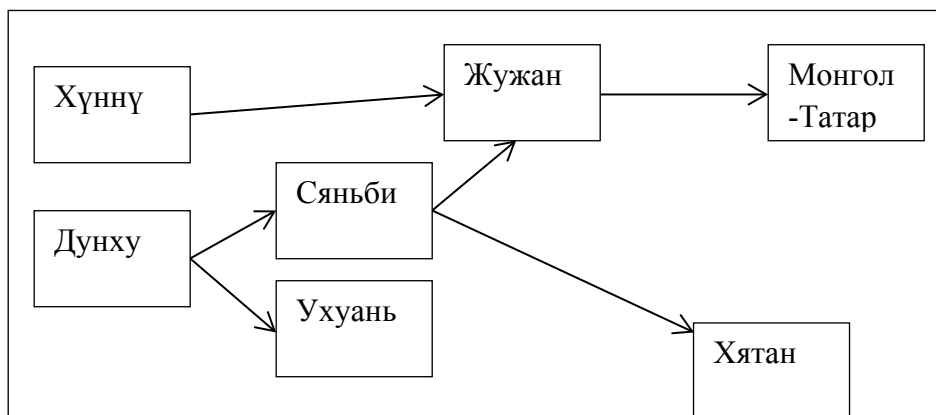
талаар Түрэгийн Култегин жанжны хөшөөнд “Баруун талаас [өмнө зүг] табгач (хятад) хүмүүс дайсан байсан, зүүн талаас [умар зүг] Баз-хаганы гучин огуз дайсан байсан, хиргис, ... гучин татар, хятан, татабичууд цөм дайсан бөлгөө” гэж өгүүлсэн байна. Гэхдээ татарууд Түрэгтэй цаг үргэлж дайсагнаж байгаагүй ажээ. Култегиний хөшөөний бичээст өгүүлснээр, Түрэгийн хааныг нас нөгчихөд Татарын элч ирж, гашуудал илэрхийлж хүндэтгэл үзүүлж байсан. Энэ талаар хөшөөний бичээст “Хаан нас нөгчсөн. Уйлан гаслан өмнөөс ургах нарны [орон]... табгач (хятад), түвэд, авар, ром, хиргис, ... кучин (гучин) татар, хятан, татабичууд, өдий төдий хүмүүс ирж, уйлж гасалцгаасан” хэмээн өгүүлжээ.

2. Монгол-Татар нь Хятан гүрэнтэй Түрэгээс илүү найрсаг харилцаатай байж чадсан уу? Эх сурвалжид үндэслэн тайлбарлаарай.

Хятанчууд нь Сяньбийн олон аймгийн нэг юм. Иймээс тэд монгол-татаруудтай угсаа нэгтэй байв. Хятан гүрэн Х зууны эхээр өнөөгийн Монгол улсын үлэмж нутгийг өөртөө нэгтгэж захирчээ. Гэвч Сурвалж 4-ийн мэдээг үндэслэвэл, Монгол-Татар нь Хятан гүрэнтэй Монгол нутагт оршин байсан Түрэгээс илүү найрсаг харилцаатай байсан хэмээн дүгнэхэд бэрх байна. Сурвалж 4-т “[Хятаны] эзэн хаад улс дотроо харьяа тойргуудаа цөлмөж, хөрш нутгийнхныг байнга түйвээнэ. Тэр ч байтугай зурчидийн нутгаас далайн зүүн талын шонхор барьж, монгол аймгийн нутгаас нохой авна... Татар, монгол... аймгуудыг номхотгох, янз бүрийн цэрэг байгуулна” гэж өгүүлжээ. Иймээс Хятан гүрэн татар, монгол аймгуудын цэргийн хүчээр номхотгож байсан ажээ. Гэхдээ монгол-татарууд Хятантай үргэлж дайсагнаж байгаагүй, бас найрсаг харилцаа тогтоож, бэлэг барьдаг байжээ. Энэ талаар Сурвалж 4-т 1084 оны 2, 3 дугаар сард Монгол улс Их Ляо улсад элч илгээн бэлэг барив хэмээн бичжээ.

ТҮҮХЧЛЭН БОДООРОЙ

- *Хятан ба монголчуудын угсаа гарлын хамаарлыг бүдүүвч зурж харуулна уу. Өмнөх мэдлэгээ ашиглаарай*

3. ЭРТНИЙ УЛСУУДЫН АЖ АХУЙ, ТЕХНОЛОГИЙН ДЭВШИЛ

Аж ахуй

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Тайган Жун Ханы хэлснээр, НТӨ 160-аад оны үед Хүннү хүчирхэг байсан шалтгаан нь юу вэ?

Хүннү гүрэн Гиюй (НТӨ 174-161), Гүнчэн (НТӨ 161-126) шаньюй нарын үед маш хүчирхэг байсан. Энэ үед өөрийн Хань улсад дургүйцэн Хүннүд хүчин зүтгэх болсон Хань улсын тайган Жун Хан нь Гиюй шаньюйд зөвлөгөө өгөхдөө Хүннү улс хүчирхэг байгаа шалтгааныг хэлжээ. Сурвалж 1-д өгүүлснээр тэр Хүннүгийн хүн ам Хань улсын нэг тойрогт хүрэхгүй боловч хүчирхэг байгаа нь хувцас хунар, хоол, идээ өөр, Хань [Хятад]-д түшиглэхгүйн учир болой хэмээн шаньюйд хэлсэн байна. Өөрөөр хэлбэл, Жун Хан Хүннү нь хэрэгцээт бараа, хүнсээ өөрсдөө үйлдвэрлэдэг, эдийн засгийн хувьд бие даасан, Хань улсаас хараат бус учраас хүчирхэг байгаа юм гэсэн санааг хэлсэн ажээ.

2. Тайган Жун Ханы Гиюй шаньюйд өгсөн зөвлөгөөний гол санаа юу вэ?

Жун Хан Гиюй шаньюйд Хүннү нь хэрэгцээт бараа, хүнсээ өөрсдөө үйлдвэрлэдэг, эдийн засгийн хувьд бие даасан, Хань улсаас хараат бус учраас хүчирхэг байгаа юм гэж хэлжээ. Гэхдээ тэр Хүннү улс ирээдүйд эдийн засгийн хараат бус байдлаа алдаж магадгүй болсныг шаньюйд сануулж, цаашид хэрхэх тухай зөвлөсөн нь түүний хэлэх гэсэн гол санаа юм. Сурвалж 1-д мэдээлснээр, Жун Хан шаньюйд “Хүннүгийн... Хүчирхэг байгаагийн шалтгаан нь хувцас хунар, хоол, идээ өөр, Хань [Хятад]-д түшиглэхгүйн учир болой. Эдүгээ шаньюй дассанаас давж, Хань эд агуурст дурлана. Эд агуурсынхаа хорьхон хувиар Хүннүгийн хүн ардыг Хань татаж чадмуй” гэж сануулсан ажээ.

Жун Ханы энэ сануулга цаашид Хүннү улс хэрхэх тухай санааг агуулж байна. Тэр улс эдийн засгийн хувьд Хань улсаас хараат болж буйгаа даруй зогсоох хэрэгтэй гэсэн санааг шаньюйд хэлээд, хүннү нар өөрсдийн онцлогт тохирсон эд бараа, хүнс идээгээ хэрэглэж байхыг зөвлөжээ. Тэр энэ тухайгаа “Хань [Хятад]-ийн торго дурданг өвс бутан дундуур чирэн явав. Хувцас хунар цөм урагдан салбарчээ. Арьсан дээл хувцас шиг бөх биш юм. Хань-ийн хоол идээ бүгдийг хаяв. Айраг хурууд шиг шимтэй бус гэдгийг үзэв” хэмээн хэлсэн ажээ.

3. Сурвалж 1, 2-ын мэдээг харьцуул. НТӨ 160-аад онд Гиюй шаньюйд өгсөн Жун Ханы зөвлөгөөг НТӨ 81 оны үед хүннү нар хэр зэрэг хэрэгжүүлж байсан бэ?

Сурвалж 1-д Жун Хан Гиюй шаньюйд Хүннү улс эдийн засгийн хувьд Хань улсаас хараат болж буйг зогсоож, хүннү нар өөрсдөө эд бараа, хүнс идээгээ үйлдвэрлэн хэрэглэж байхыг зөвлөсөн тухай мэдээлэл байдаг. Уг зөвлөгөөг өгсөн цаг хугацаа нь НТӨ 170-160-аад оны үе ажээ. Тэгвэл тэр цагаас хойш 80 орчим жилийн дараах Хүннүгийн эдийн засгийн талаарх мэдээг Сурвалж 2 өгч байна. Энэ нь Хань улсын түшмэл Хуан Куаны бичсэн “Давс, төмрийн бодлого” хэмээх тэмдэглэл юм.

“Давс, төмрийн бодлого” тэмдэглэлд НТӨ 81 оны үед Хань улс Хүннүтэй ямар худалдаа хийж байсан, худалдааны ямар бодлого явуулсныг өгүүлжээ. Уг тэмдэглэлд хүннү нар өөрийн их

нөөц баялгийг Хань улсын өчүүхэн үнэтэй бараагаар арилжиж байгаа тухай мэдээ байна. Энэ талаар тэмдэглэлд хятадууд “ердийн хэсэг торгоор Хүннүгийн өдий төдий алтны үнэтэй юмыг авч, чингэснээрээ дайсан орны нөөцийг хорогдуулж” байна хэмээжээ. Тэмдэглэлд цааш нь “Чингээд илжиг, луус, тэмээн жин хил рүү цувж, тахь, алаг морь цөм манай морь болж, булга, тарвага, үнэг, дорго, эсгий, ширмэл ширдэг, шүр, болор манай эрдэнэ болж байна. Энэ бол гадаад орны эд дотогшоо урсаж, олз гадагш гоожихгүй байгаа хэрэг билээ” хэмээн нарийвчлан өгүүлжээ.

Сурвалж 2-ын мэдээ нь хүннү нар Жун Хан Гиюй шаньюйд зөвлөснөөс хойш 80 орчим жилийн дараа тэрхүү зөвлөгөөг хэрэгжүүлээгүй болохыг харуулж байна. Уг сурвалжид өгүүлснээр хүннү нар Хань улсын эд агуурст автаж, ердийн хэсэг торгоор өдий төдий алтны үнэтэй юмаа алдаж, нөөц баялагаа хорогдуулжээ. Энэ нь Хүннүгийн талаар зориуд хэрэгжүүлсэн Хань улсын бодлого байжээ.

4. Хүннү-Хань улсын хилийн худалдаа хоёр талд тэнцүү ашигтай байсан уу?

Сурвалж 1-д Гиюй шаньюйн үед Хүннүгийн хүн ам Хань улсын нэг тойрогт хүрэхгүй боловч хүчирхэг байгаа нь хувцас хунар, хоол, идээ өөр, Хятадад түшиглэхгүйн учир болой гэж мэдээлжээ. Энэ нь НТӨ 170-160 оны орчим хүннү нар Хятадын эд бараанд түшиглэдэггүй байсныг харуулж байна. Гэвч НТӨ 80-иад он гэхэд энэ байдал өөрчлөгджээ. Сурвалж 2-т Хүннү-Хятадын худалдааны талаар мэдээлснээс үзвэл, хүннү нар хятад эд бараанд дурлаж, багахан хэмжээний торго худалдаж авахын тулд их нөөц баялгаа хорогдуулж байжээ. Уг сурвалжид энэ талаар, “Хятад ердийн хэсэг торгоор Хүннүгийн өдий төдий алтны үнэтэй юмыг авч, чингэснээрээ дайсан орны нөөцийг хорогдуулж байна. Чингээд илжиг, луус, тэмээн жин хил рүү цувж, тахь, алаг морь цөм манай морь болж, булга, тарвага, үнэг, дорго, эсгий, ширмэл ширдэг, шүр, болор манай эрдэнэ болж байна. Энэ бол гадаад орны эд дотогшоо урсаж, олз гадагш гоожихгүй байгаа хэрэг билээ” гэж бичжээ. Иймд Хүннү-Хань улсын хилийн худалдаа Хүннүд алдагдалтай байсан гэж дүгнэж байна.

5. Хань улс яагаад Хүннүгээс адуу худалдан авах сонирхолтой байсан бэ?

Хүннү улс Хань улстай хилийн худалдаа хийхдээ хятад эд барааг малаар арилждаг байв. Энэ талаар сурвалж 2-т “Хятад ердийн хэсэг торгоор Хүннүгийн өдий төдий алтны үнэтэй юмыг авч, чингэснээрээ дайсан орны нөөцийг хорогдуулж байна. Чингээд илжиг, луус, тэмээн жин хил рүү цувж, тахь, алаг морь цөм манай морь болж байна” гэж өгүүлжээ. Хань улсад худалдаж байсан Хүннүгийн мал сүргээс адуу онцгой мал байв. Адуу нь нүүдэлчдийн амьдралд олон талаар ашиг тустай юм. Ялангуяа Хүннүгийн арми дан морин цэргээс бүрдэж байсан нь хүннү нарыг хүчирхэг болгож байжээ. Харин Хань улс Хүннүгийн морин цэрэгтэй тулалдахын тулд адуутай болох шаардлагатай байв. НТӨ 80 оны орчим Хань улс өчүүхэн бага эд бараагаар Хүннүгээс морь худалдан авч, өөртөө ашигтай худалдаа хийх болжээ. Энэ нь нэг талаар Хань улсын хүчин чадлыг нэмэгдүүлж, харин нөгөө талаар Хүннүгийн адуун сүргийг хорогдуулж байгаа хэрэг байлаа.

Гар урлал, технологийн дэвшил

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Сяньби, ухуаньчууд ямар бүтээгдэхүүнүүд хийж чаддаг байсан бэ?

Сурвалж 3-т ухуань болон сяньбичууд аж ахуй, гоёл чимэглэл, зэр зэвсгийн хэрэгцээгээ хангах олон төрлийн бүтээгдэхүүнүүд хийдэг байсныг өгүүлжээ. Уг сурвалжид өгүүлснээр, тэдний эмэгтэйчүүд хатгамал хатгана, эсгий оёж ширдэг хийдэг байжээ. Эрчүүд нь төмөр хайлж, зэр зэвсгээ өөрсдөө хийдэг байсан хэмээн сурвалжид бичсэн байна. Энэ нь тэд зэр зэвсэг урлал, төмөрлөг боловсруулалтыг бие даан хөгжүүлж байсныг илтгэж байна. Энэ талаар сурвалжид “эрэгтэйчүүд нь нум сум, эмээл хазаар хийдэг. Хүрэл, төмрийг давтан цэргийн зэвсэг үйлдэнэ. Их ахлагч нум сум, эмээл хазаар хийж чаддаг, алт, төмөр хайлдаг, цэргийн зэвсэг хийдэг” гэж бичжээ. Мөн уг сурвалжид эрчүүдийн эрхэлж байсан гар урлалын талаар дараах сонирхолтой мэдээг дурдсан байна. Сяньби, ухуаний их ахлагч арьс боловсруулж, хээлэхээс гадна хатгаж, торгон утас, ноосон бөс нэхдэг байжээ.

Сяньбийн үед гарсан технологийн ололт нь морины төмөр дөрөө байв. Эрдэмтэд Дорнод аймгийн Хөх нуурын Өгөөмөр хэмээх газраас III зууны үеийн төмөр дөрөө илрүүлжээ. Монгол нутагт нүүдэлчид хүрэл, түрүү төмрийн үед морийг эмээллэн унасан боловч дөрөө хожуу үүссэн байна. Хөх нуурын Өгөөмөрөөс олдсон Сяньбийн үеийн төмөр дөрөө нь Монголоос олдсон хамгийн эртний дөрөө ажээ.

2. Сяньбийн үед төмөр дөрөө зохион бүтээснээр морь унахад ямар давуу талууд бий болсон бэ?

Монгол нутагт нүүдэлчид хүрэл, түрүү төмрийн үед морийг эмээллэн унасан боловч дөрөө хожуу үүссэн байна. Эрдэмтэд Дорнод аймгийн Хөх нуурын Өгөөмөр хэмээх газраас Сяньбийн үеийн буюу III зууны үеийн төмөр дөрөө илрүүлсэн нь Монголоос олдсон хамгийн эртний дөрөө ажээ. Сяньбийн үед төмөр дөрөө зохион бүтээснээр аж ахуй болон морин цэргийн хөгжилд томоохон ахиц гарсан. Нүүдэлчид дөрөө зохион бүтээж хэрэглэснээр морь унаж буй хүн илүү тогтвортой, тухтай болсны дөрөөн дээрээ босож олон үйлдэл хийх бололцоог олгосон байна. Ялангуяа морин цэргүүд давхиут дундаа босоогоор нум сум харвах гэх мэт давуу талтай болсон.

ТҮҮХЧЛЭН БОДООРОЙ

Өнөөгийн монголчууд бид Хүннү, Сяньбийн гар урлал, технологиос юуг өвлөн авсан байна вэ? Мөн тэднээс өвлөн үлдэж чадаагүй зүйл юу байна вэ? Хэрэв өвлөж аваагүй зүйл байвал, яагаад гэдгийг нь тайлбарлана уу.

Өнөөгийн монголчууд бид нүүдлийн иргэншилтэй Хүннү, Сяньбийн хойчис ард түмэн билээ. Бид хүннү, сяньби нараас олон юмс өвлөн авсны нэг нь гар урлал, малын түүхий эд боловсруулах технологи юм. Монголчууд Хүннү, Сяньбигээс төрөл бүрийн малын түүхий эд боловсруулах технологи болон гэр сууц, дээл хувцас, нум сум гэх мэт зэр зэвсэг, эдлэл гоёл чимэглэл, мал аж ахуйн тоног хэрэгсэл, ялангуяа морины тоног хэрэгсэл хийх аргуудыг өвлөн авсан байна. Монголчууд зөвхөн малын арьс ширээр адууны тоног хэрэгсэл, хувцас (малгай, дээл, өмд, гутал гэх мэт), гоёл чимэглэлээс эхлэн хөхүүр гэх мэт сав суулга хүртэл олон

төрлийн бүтээгдэхүүн хийдэг. Эдгээр нь Хүннү, Сяньбийн үеэс уламжилсан арга технологи юм. Хүннүгийн үед малын үс ноос боловсруулж, өргөн хэрэглэж байснаас ширмэл эсгий эдлэл хийж, гоёж чимэглэх технологи үүсчээ. Өнөөгийн монголчууд Хүннүгийн үед үүссэн эсгий урлалын арга технологийг өвлөн авч, эсгийгээр гэрээ бүрэхээс эхлэн ширэм ширдэг урлаж өргөн ашиглаж байна. Монголчуудын малын тоног хэрэгсэл хийх уламжлал, ялангуяа адууны хазаар, суран эдлэл, эмээл, дөрөө гэх мэт нь Хүннү, Сяньбийн гар урлалын ололт хөгжилтэй холбоотой билээ.

Өнөөгийн монголчууд Хүннү, Сяньбийн гар урлал, технологиос олон зүйлийг өвлөн авсны зэрэгцээ чухал технологиудыг мартахад хүрчээ. Хүннү, Сяньби нар төмөрлөг үйлдвэрлэлийг өндөр түвшинд хөгжүүлж байжээ. Тэд газар зууханд төмөр хайлж, олон төрлийн хөдөлмөрийн багаж хэрэгсэл, илд, хутга, жад, сумны зэв зэрэг сайн чанарын байлдааны зэр зэвсэг үйлдвэрлэдэг байсан юм. Хүннүд төмөрлөг үйлдвэрлэл өндөр хөгжсний жишээ нь Архангай аймгийн Өгийнуур сусаын нутгаас олдсон хоёр өөр шинж чанартай төмөрлөг болох төмөр, хүрлийг нийлүүлэн гагнаж, бат бөх тогоо билээ. Өнөөгийн монголчууд энэ мэт чухал технологийг өвлөн үргэлжлүүлж чадаагүй нь чухал бүтээгдэхүүнүүдээ өөрсдөө үйлдвэрлэхээ зогсож, гадаад улсаас худалдаж авснаас болжээ.

4. ЭРТНИЙ УЛСУУДЫН СОЁЛ

СУРВАЛЖИЙГ ШИНЖЛЭЭРЭЙ

1. Хүннү язгууртны булшнаас олдсон эд зүйлст юуг дүрсэлсэн байна вэ? Эдгээр нь хүннү нарын сэтгэлгээний ямар онцлогийг илэрхийлж байна вэ?

Хүннү язгууртны булшнаас олдсон гоёл чимэглэлийн эд зүйлст мал, нар сар дүрсэлсэн байна. Хэнтий аймгийн Баян-Адрага сумын Дуурлиг нарснаас олдсон алтан шармал чимэг нь адууны дүрстэй ажээ. Энэ бүтээлээс хүрэл, түрүү төмрийн үеийн нүүдэлчдийн амьтны загварт урлагийн онцлог харагдаж байна. Архангай аймгийн Хайрхан сумын Гол модноос олдсон нар, сар хэлбэрт алтан ялтсан чимэг нь монголчуудын уламжлалт төрийн бэлгэдэлд дүрсэлдэг нар, сартай адил ажээ. Энэ нь өнөөгийн монголчуудын төрийн бэлгэдэл Хүннүгээс уламжлалтай болохыг харуулж байна. Төв аймгийн Борнуур сумын Ноён уулаас олдсон сарлагийн дүрст мөнгөн чимэг нь амьтны загварт урлагийн бүтээл ажээ. Эдгээр олдворууд нь хүннү нарын урлагийн сэтгэлгээнд амьтны загварт урлаг хүчтэй байсныг харуулж байна. Үүний зэрэгцээ хүннү нар өнөөгийн монголчуудтай адил нар, сараар дамжуулан тэнгэр, байгаль, малаа сүргээ дээдэлдэг байжээ.

2. Сяньбийн үеийн “Ахын дуу”-нд ямар утга санаа илэрхийлсэн байна бэ?

“Ахын дуу” нь Сяньбийн дуу юм. Энэ дууг Сяньбийн угсааны Муюн улсыг үндэслэгч Муюн 285 онд азарганы ноцолдооноос болж ах Түгүхүньтэйгээ муудалцан, хөөж явуулсандаа хожим гэмшин, ахаа санан зохиож, дуулсан ажээ. Уг дуунд дээрх үйл явдлын дараа Муюн ахаа санан гэмшиж, буруу үйлдэл хийснээ хүний явдлыг адууныхтай харьцуулж илэрхийлжээ. Энэ санааг дараах мөрүүдэд өгүүлжээ:

Ахан (ах) минь явчихаад эргэж ирсэнгүй

Аль алинаасаа салан одох нь хялбар
Ахин бие биетэйгээ уулзах нь хэцүү
Адуу ноцолдоно, хүн ноцолдохгүй
Дайсагналцах нь хүмүүст ч буй
Дайсагналцах нь адуунд ч буй

Дээрх илэрхийллийн дараа Муюн ахтайгаа дахин уулзаж чадахгүй гэдгээ мэдэж, харууслаа хол нутаг, өндөр, хүйтэн уулс, үр ач нараар илэрхийлжээ. Шүлэгт энэ санааг дараах мөрүүдээр илэрхийлсэн байна:

Та Байлань уул тийш явсан
Түмэн газар надаас холдсон
Уул Лун нь өндөр
Уул Инь нь хүйтэн
Энд ах минь үзэгдэхгүй нь
Элэг зүрхийг минь шимшрүүлнэ
Үр ач нар уйлан гашуудна

ТҮҮХЧЛЭН БОДООРОЙ

Өнөөгийн монголчууд бид Монголын эртний улсуудын соёлоос юу юуг өвлөн авсан бэ?

Өнөөгийн монголчууд бид Монголын эртний улсуудын соёлоос зан зашил, дуу, хөгжим, дүрслэх урлаг, цаг тоолол, бичиг үсэг, бурханы шашин зэрэг олон зүйлсийг өвлөн авсан. Монголын эртний улсуудын ард түмэн өөрийн гэсэн утга зохиол, дуу хуурын уламжлалтай байснаас шүлэг, уртын дуу чухал байжээ. Түүхэн сурвалжид хүннү, сяньби нарын уртын дууны домог, дууны шүлэг, түүхэн домог тэмдэглэгдэн үлджээ. Иймд нөөгийн монголчуудын уртын дуу нь Хүннү, Сяньбийн үеэс өвлөгдсөн ажээ. Өнөөгийн монголчууд шүлэгт дуртай, аж амьдралын асуудаа хүртэл шүлгээр илэрхийлдэг нь Сяньбийн үеэс улбаатай бөгөөд үүний жишээ нь Сяньбийн “Ахын дуу” юм. Монголчуудад эдлэл хэрэглэлээ мал амьтны дүрсээр чимэглэдэг нь эртний улсуудын дүрслэх урлагт амьтны загварт урлаг чухал байр суурьтай байсны нөлөө ажээ. Хүннүгийн үеийн амьтдаар бэлгэдсэн 12 жилийн цаг тоолол өнөөгийн монголчуудын аж амьдралд чухал нөлөөтэй хэвээр байна. Монголын эртний улсуудын үед бурханы шашин дэлгэрч төр нь ивээлдээ авдаг байжээ. Энэ уламжлал өнөөгийн монголчуудад өвлөгдсөн байна.